Literature

Әдәбият

Литература

TURKIC-TATAR LITERATURE IN THE MIDDLE AGES

Khatyp Yusupovich Minnegulov,
Kazan Federal University,
18 Kremlovskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
tgilazov@bk.ru.

Turkic-Tatar literature of the 10th-13th centuries, the period of the Middle Ages, originated on the basis of ancient Turkic oral art and folklore. Arabic and Persian literature, as well as Uyghur, Ottoman, Uzbek and other Turkic literatures played a significant role in its development. This article highlights the chronological framework of the Turkic-Tatar oral arts of the Middle Ages and their main stages (the early and late Middle Ages, Bulgar, the Golden Horde, the Khanate of Kazan and other periods), analyzes the works of outstanding writers, and identifies the main trends and poetic features of Tatar literature in the Middle Ages.

Key words: Turkic-Tatar literature, oral folk arts of the Middle Ages, Arabic and Persian classics, the East, stages of development, literary links, genres.

The cultural heritage of every nation consists of many things, such as moral values, religious ideology, musical art, science, fine arts, mythology, etc. Oral traditions hold a special place among them as they give a fairly comprehensive idea of reality and aim at educating people.

Like many other tribes, the Tatars left a rich literary heritage in their centuries-long life. Through this we get an idea of our grandparents' living history, spiritual order, joys and sorrows, and their lifestyle. The works of Kul Gali and Saif Sarai, Mukhammadiar and Utyz Imani, G.Iskhaki and G.Tukay, the songs and baits, the fairy tales and dastans, and the proverbs and sayings provide us with learning and life experience and help us to better understand our reality and lives.

Turkic-Tatar oral traditions have a long history. Even the preserved part of their written heritage covers two thousand years. Rooted in ancient history, many folk creations were handed down from generation to generation by word of mouth whilst undergoing various changes. Some of them are found in written works in the ancient Chinese, Indian, Iranian, Greek and Latin languages [1, 7: 162].

It is known that ethnicon "Turkic" came into use only in the 5th century. But the name "Tatar" appeared in Chinese works as far back as the 1st century B.C. We learn about this from the book by the English scholar Parker published at the end of the 19th century [2: 9]. We know from history that our forefathers were members of such tribes as the Scythians, Sarmatians, and Huns. People who had the ethnicon "Turkic" were ethnically heterogeneous. There were Uyghurs, Khazars, Bulgars, Karluks, Oghuzes, Kipchaks, Kimeks, Bashkirs and

other ethnic groups among them. Most of these nations led a nomadic life, often changing their place of living and communicating with each other. As a result, new ethnic groups appeared. For example, Oghuz tribes played an important role in creating the Turkmens, Azerbaijanis and Turkish languages and peoples. Eurasian Tatars were formed through the merger of the Bulgars, Khazars, Kipchaks, and Tatars. Also the Turkic, Uyghur, Kara-Khanid, Kimek, Khazar, Seljuk, and Kipchak Khanates, as well as the Golden Horde, the Chagatai Khanate, the Ottoman Empire, Russia and the Soviet Union left a deep imprint on the spiritual life and history of Turkic nations. The ideas of national identity, statehood, and human relationships have been in oral arts for centuries. Mythological ideas featured prominently in the spiritual life of ancient Turks.

In contemporary science Turkic written literature is believed to have originated from the runic inscriptions of the 6th to 9th centuries. This kind of work can hardly be regarded as real literary work; it is more of a combination of historical, religious, and other cultural phenomena. Although there are a number of details characteristic of oral arts in ancient runic inscriptions with poetic lines found among them. The real development of Turkic literature began in the Kara-Khanid Khanate in the 10th to 11th centuries. It was influenced by governmental policy in the social and political spheres and the growth of trade and commerce, cities and towns. Mahmud al-Kashgari's book *Dīwānu l-Luġat al-Turk* (1072-1074) is a real treasure, which includes folklore, written literature, mythology, language, and the science of ancient Turks. Yusuf Khass Hajib's famous poem *Kutadgu Bilig* (1069) was written at the same time. This aphoristic work with a very strong message was a great book of the Turkic world of its time and thereafter. It had a great impact on Tatar literature and Tatar oral arts.

Religion has always influenced the spiritual life of people and their literature. Our forefathers practiced different faiths in ancient times. But since the 7th to 8th centuries, the spread of Islam began in the Turkic world and was established as the main religion in the Volga region. Previous mental, ethical, and human values were adapted to Islam. The Quran doctrine opened a gate for Arabic and Persian achievements to enter Turkic spiritual life, especially the oral arts. The recent history of Turkic-Tatar literature is closely and naturally related to Islam. Many plots, motifs, characters, and poetic details are borrowed from the Quran. The Holy book helps to find oneself in this world and provides an estimate. Many Turkic scholars, from Yusuf Khass Hajib to G.Tukay, created their works in keeping with Islam and Muslim doctrine.

The traditions of *Kutadgu Bilig* were successfully continued by Akhmad Yugnaki, Akhmet Yassawi, and Suleyman Bakyrgani. Each of these three poets had social views, and the latter two had Sufi views. Both Akhmet Yassawi (who died in 1166) and Suleyman Bakyrgani (who died in 1186) wrote about their love for Allah; they encouraged people not to set their eyes on wealth and power, but to cleanse their souls and be true to the Quran. The works of these poets are characterized by poetic perfection and musical tone. The oeuvre of Akhmet Yassawi and Suleyman Bakyrgani inspired and spiritually enriched Turkic-Tatar readers for centuries and influenced Khisam Kyatib, Kul Sharif, Mavlya Kolyui, M.Gafuri, G.Tukay, and many other scholars.

A literary process, as a rule, takes a long time to develop into a single entity. However, social circumstances and internal and external forces bring about certain changes stimulating further progress. *Kutadgu Bilig* began a new stage in Turkic literary history – the period which is called the Middle Ages. Sometimes the first period of 100-150 years is called the first stage of the Middle Ages (the early Middle Ages) [3: 12, 23]. And the real Middle Ages of the Turkic-Tatar oral arts began in the 13th century, more specifically with Qol Ghali's poem *Qíssai Yosıf*. The literature before this time is believed to be the common heritage of all Turkic people. It included the basis of national Turkic literatures, which would develop later. But some specific ethnic and local differences could be observed even before the 12th and 13th centuries. For example, the influence of Uyghur culture and the Kara-Khanid Khanate is felt in *Kutadgu Bilig*. And the language of Turkic people of Central Asia, their life style, identity, and mythology made a specific contribution to the poems of Akhmet Yassawi and Suleyman Bakyrgani. Unfortunately, written sources connected with ancient Khazars, Bajanaks, and Kimek tribes have not survived. Maybe, some distinctive features of these tribes found their reflection in these poems?!

Some specific ethnic, social and cultural features of the Turkic world took shape in Central Asia, the Volga region, South Caucasus, and Siberia-Altai regions in the 12th and 13th centuries. The Kara-Khanid, Seljuq, Bulgar and Kimek-Kipchak Khanates affected this process positively.

It is well-known that a great journey to Eurasia organized by Genghis Khan and his successors led to great changes in the Turkic world. The forma-

tion of the Ulus of Jochi and Chagatai, the Ottoman Empire and the Timurid emirates also affected the ethnic, social, and cultural development. In Asia Minor, Turkic-Ottoman oral arts gradually developed in the creative works of Shayad Khamza (the second half of the 13th century), Yunus Emre (1250-1321), Sultan Walad (1226-1326), and Ashik Pasha (1271-1332). Then, this tradition was continued by Ahmadi (1329-1413), Shaykhi (1371-1431), Mohammed Chalabi (1358-1451), and other authors.

Turkic-Uzbek literature formed and developed in Central Asia due to the efforts of Derbek and Khaidar Horazmi (the second half of the 14th century to the beginning of the 15th century), Lutfiy (1366-1465), and especially Navoi (1441-1501). Turkic-Azerbaijan oral arts emerged due to Nasimi (1369-1417) and Fizuli (1494-1556).

But even though Turkic tribes and their literatures began to develop on their own, they still had some common features and were connected with each other. For example, the works of Rabguzi, Kharazmi and Ahmed Urganchi, who lived in the territory of the Golden Horde, are studied as part of both Uzbek and Tatar literatures. The outstanding Sufi Allayar (1616-1713), who originally came from Astrakhan Tatars (“the Nogais”), is considered to be the poet of both Central Asia and Volga region Turkic peoples. His poems *Moradel-garifin* and *Sobatel-gazhizin* were table-books of Tatar scholars for several generations, with the latter forming the basis for Tadjetdin Yalchegul’s *Risalyai Gaziza*.

* * *

As with other Turkic literatures, Tatar oral arts, which began in the 12th-13th centuries, were based on the ancient Turkic heritage which was its intellectual wealth. One of the first representatives of this type of literature was Suleiman Daud Saksini (in the 12th century), who lived and created his works in his own homeland. Unfortunately, his works, written in the Turkic language, have not survived. The collection of different stories and tales, written by this author in the Arabic language, is not known to scholars and the general public.

The Tatar language (the Bulgar-Tatar language) and its scientific research began with Kul Gali’s (or Qol Ghali) well-known poem *Qíssai Yosıf* (1212-1233).

One of the distinctive features of the literatures of the Ancient and Middle Ages, as well as Turkic-Tatar oral arts, is the fact that these works were created on the basis of fairy tales and legends, and well-known or relatively popular plots. It is not the novelty of the plots and characters, but the way of their rendering which is more important here. The book *Qíssai Yosıf* was created in keeping with ancient traditions. It is centred around the character of Yosif, who comes from ancient mythology, the Torah, the Quran, and the books by many Arabic and Persian writers. Kul Gali developed and changed the available material and created a brand new poem. Many important issues, such as an ideal man, the hakim and the people, the mission in life as well as other ideas, are discussed in this interesting and thoughtful verse novel. *Qíssai Yosıf* has already been with us for 8 centuries, playing the role of the book of life. It was first published in Kazan in 1839. After that, *Qíssai Yosıf* has been republished about 100 times. It has had a great influence on other literatures and authors.

The Golden Horde period, or the period from the middle of the 13th century to the middle of the 15th century, was an important time when Tatar history and the Middle Ages’ Tatar oral arts achieved great heights. At this time, our nation was known as the Tatars as a result of the merging of multiple ethnic tribes. The Ulus of Jochi was the Great Khanate which played an important role in Eurasian life. It made good progress not only in economic and political spheres, but also in scientific, educational, and cultural areas. City life thrived and mutually beneficial relations were established with different countries and nations. Its cooperation with Egypt was especially fruitful due to the fact that the Mamluks, who came from the Turkic tribes, governed the country for more than two centuries and the Turkic-Tatar language was in use there.

Just a small part of the big mental, literary heritage relevant to the Golden Horde has survived. A few jarligs, dictionaries, epitaphs, and scientific notes are known today. The main place in the written sources of this period is occupied by such pieces of writing as stories, tales, ghazals, dastans, verse novels, ruba’is and other genres. There were prose, verse and mixed-genre works.

It is very important to note one phenomenon to understand and appreciate Turkic-Tatar oral arts of the Golden Horde period and Islam period in general. The fact is that, throughout its thousand-year-long history Turkic-Tatar oral arts did not exist on their own, but had connections with the creative heritage of other tribes. Of course, relations with Arabic and Persian countries had the longest duration. It is known that Arabs, and later Persians, made great progress and created amazingly rich literature in their languages after the adoption of

Islam. It is important that on the one hand, Arabic and Persian authors were influenced by their ancient culture, and on the other hand, they made use of the achievements of Ancient Greece and Rome, as well as Indian creativity.

Our forefathers knew about Arabic and Persian achievements due to religious unity, interactions between the countries, and knowledge of their languages. Eastern classical literature spread wide in our Fatherland: it was read in the original and it was translated and thus, it influenced Turkic-Tatar oral arts. It is clearly shown in the literature of the Golden Horde period. Arabic and Persian materials, their plots and characters were widely used in Rabguzi's *Kissael-anbiya* (1310) and Mahmud Bulgari's *Nahjel-faradis* (1358). Kutb's novel *Khosrow o Shirin* (1342) is based on Nizami's work in the Persian language. Saif Sarai's *Gulestan bit-turki* (1391) harks back to Sagdi's *Gulestan*. However, Turkic-Tatar authors creatively reworked the originals: they made changes and wrote about the things their readers expected to find. In scientific research, the works of Kutb and Saif Sarai are considered to have their individual ideological and aesthetic values.

During the Golden Horde period, Turkic-Tatar literature is characterized by ideological, thematic richness, and artistic perfection. The authors wrote about different issues of human life and reality. Kutb, for example, wrote about social and political issues through the theme of love. According to him, only the hakim who was good, could love. One of the characters of his novel *Farhad* enjoys his work at a stone-pit. Specific syncretism is also characteristic of the novel *Khosrow o Shirin*. It has interesting thoughts and ideas about the world structure, the dialectic movement of reality and society. Xorazmi (*Khwārizmī*) glorifies the great feeling of love in his creative work. The protagonist finds love to be his mission in life. Khisam Kyatib's dastan *Djumdjuma sultan* (1369) contains deep philosophic thoughts about life and reality. By describing the life of Djumdjuma, who spent "one thousand years" in this world and "four thousand years" in Hell [4: 168], the author leads the reader to the conclusion that the meaning of life is not wealth and luxury, but justice and faith. Khisam Kyatib's dastan *Djumdjuma sultan* is similar in structure and context to *The Aeneid* by the Roman poet Virgil (70 BC – 19 AD), *Djumdjumnama* by F.Guattari (1119-1223), and *The Divine Comedy* by the Italian poet Dante Alighieri (1265-1321). Each work contains the descriptions of this and another world, and the protagonist's trip underground (to Hell…). The figurative and large-scale representation of the literary time and place, in other words the chronotope, enabled the authors to enter deeply into the subject of thought.

The Golden Horde literature came closer to life and reality, and was more interested in everyday events. Kutb and Xorazmi (*Khwārizmī*) wrote about the Golden Horde hakims Tini Beg and Hadji Muhammad. Saif Sarai wrote about the death of a boy and a girl because of the policy of Timur the Lame in his dastan *Suheil and Guldersun* (1394).

After two centuries, due to internal and external factors, the Golden Horde was divided into different khanates. The Crimean, Kazan, Astrakhan Khanates, the Great and Nogai Hordes and the Khanate of Sibir appeared after the collapse of the Golden Horde. The Qasim Khanate was formed in the middle of the 15th century. These khanates continued the Golden Horde traditions in economic, political, social, and cultural spheres. The bulk of these people was to become our forefathers. Consequently, these khanates are often called the Tatar Khanates. The Tatar language was their main oral and written language. The Arabic, Persian and Turkic languages were also used by scholars and the heads of states.

Only a small part of the written sources of the Kazan Khanate survived during the Golden Horde period. These sources were: the jarligs of Khans Ibrahim and Sahib Girai, Muhammad Amin Khan's letter to Alexander, King of Poland, the comments on the Quran, epitaphs, literary works, and some other works. The famous collection *Kalila va Dimna* was translated into the Tatar language at that time [5][1]. Atnash Khafiz completed his work *Sirajel-kolub* in 1554. Written in a religious and moral spirit this book focuses on the idea of preserving faith in God and maintaining moral purity. The well-known dastan *Edigey* also appeared in the time of the Tatar Khanates. Tatar literature achieved new heights in the Kazan Khanate period although, perhaps not as dramatically as in the Golden Horde period. Works were created in different genres. Basically, traditional subjects were used by the authors. The life of Ummi Kamal (Ismagil, died in 1475) was connected with our Fatherland, Crimea and Asia Minor, and he followed Sufi traditions in his creative work. In his opinion,

[1] It should be noted: this famous book met the spiritual needs of readers for many centuries and became a source of information and story-lines for S.Sarai, Mukhamedjar, Q.Nasiri, G.Tukay, M.Gafuri and other authors.

each created thing had to die. Everything was temporary and transitory; life was given to man solely to prepare for another world. The main principle of this being was "*Die before you really die*". Ummi Kamal, like Yasavi, wrote about the love for Allah. His works spread among people and influenced the literature of that time.

* * *

Kul Sharif was not only a priest, a public person and a jobholder, but also an outstanding poet of the Kazan Khanate. His perfect religious and Sufi poems were well-known to his readers as separate literary pieces, and through the collection of works *Bakyrgan Kitabi*. This man did a lot to preserve the independence of his country, and died together with his Motherland – the Kazan Khanate. In his literary and historical work *Zafarnamai vilayati Kazan* (1550), Sharifi (Sharif Hadjitarhani, people compare him with Kul Sharif) provides ample information about the Kazan Khanate and its fight for independence. The book is filled with hatred against the aggressors of Ivan the Terrible. The work contains a great many inspiring and emotional lines of poetry about Kazan.

Mukhamedjar Makhmud Hadji ogly (1497-1549) was the most outstanding poet of the Kazan Khanate period. Two of his poems (*Tukhfai mardan*, 1539; *Nury sodur*, 1542) are known as well as the poem with a symbolic name *Nasikhat* [6]. These poems are socially oriented. They have a complex composition; in other words, they consist of comparatively independent stories, plots and parts. The author tries to purify his soul, to be cleansed from sin and to create real humanistic relationships in society by means of poetry. As many other poets of the Middle Ages, Mukhamedjar believed in the power of poetry and pinned his hopes on it. In his opinion, language was "a magic key" and the action of every person was connected with language, with a word [6: 205-206]. "*With words make my face white, Make my words sound good to the country's soul*" [6: 41]. These are the most important poetic lines in the poet's oeuvre.

In Soviet times, the Volga and Crimean Tatars were considered to be separate nationalities, but this division was artificial. I cannot say anything about their literatures. These tribes maintained extensive links with each other. They were members of the same government in the Middle Ages, and had a common language, origin and art of writing. Such unity continued into the period of the Tatar Khanates. But from the 16th century, mostly after the end of the Kazan and Astrakhan Khanates, the Ottoman Empire's influence on the Crimean Khanate got stronger. This fact affected its language, culture, traditions, and customs. In spite of this, the people, who live in our Fatherland and Crimea, still remain members of the great Tatar world.

It is well-known that the Crimean Khanate, even after the end of other Tatar Khanates, existed for more than two centuries, till 1783. Many traditions of common Tatar culture were kept up there. Many literary works were written. Unfortunately, they are not found in Tatar Literary History books, textbooks, and anthologies. There is only certain information about the talented poet Gashyk Gomer (1621-1707) [1: 194-198]. He both successfully continued the old traditions of Tatar-Turkic literature and used the achievements of the East, mainly the Ottoman art of writing.

The last period of Tatar literature of the Middle Ages ("late Middle Age") covers the 17th and 18th centuries. It was a very tragic and hard time in Tatar history. The Tatars, who had their own government for many centuries, lost their Khanate and were subjected to colonial oppression in their Motherland. A great many people died, and some had to move to other places and countries. The greater part of its material and cultural wealth was destroyed or taken by the conquerors. Enforced Christianization and Russification became an official policy of the Russian Empire for many centuries. The Tatars rose against the cultural, social and colonial pressure many times but all rebellions were ruthlessly suppressed. In spite of all hardships and tragedies, the Tatars did not forget their books and tried to educate the young generation. The works of Kul Gali, Rabguzi, Makhmud Bolgari, and Mukhamedjar, and the books of the Arabic, Persian and Turkic worlds were still read by people. No new literary works were written during the first decade of the colonial oppression. The tragic events did, however, inspire the creation of a number of baits. Literary works began to appear in the 17th century. They were both original works and literary translations.

Such books as Kadir Galibek's *Djamig at-tavarikh* (1602), *Daftari Genghisname* by an anonymous author (1679-1685), and Khisameddin Muslim's *Tavarikhe Bulgaria* are considered to be both historical and literary works. Together with historical events, facts and information, they contained legends and fantasies. Intertextuality, eclecticism and syncretism are characteristic features of these works.

In the second half of the 17th century Mavlya Kolyi played an important role in poetry. He con-

tinued the traditions of Akhmet Yassawi and Suleyman Bakyrgani and, in general, wrote wisdoms. His wisdoms were aphoristic and worldly. Mavlya Kolyi is often called a Sufi poet. He really wrote about the love for Allah and expressed his desire to be a Sufi. But his Sufism was connected with the idea of a perfect man. The author emphasized the importance of productive work, of having a family, of parenthood and education for everyone. According to Mavlya Kolyi, arable farming was the greatest work. The poet called to his readers to engage themselves in arable farming. He believed that every person who was engaged in arable farming would go to Heaven. As the other scholars of the Middle Ages, Mavlya Kolyi saw that education was important, he criticized illiteracy, using antithesis. His traditions were continued by Gabdi, who created his works in the 17th and 18th centuries. He successfully introduced speech elements, imitative words and reiteration into his poems. For example:

Atan berla anana khezmat itkel kup-kup,
('Work for your father and mother a lot'),
Irta torgyl, khar konda ayaklaryn up-up.
('Wake up early, and kiss their legs every day').
Khar ni aitsa, anlarnyn suzlaren kup "yop-yop".
('If somebody says something, you should believe their words).
Sabyr kyuilgyl, khar nacha kyinasalar "dop-dop"
('Be patient, even if you are beaten') [7: 403].

Tatar literature of the 18th century is marked by vitality and development. More works were created and new genres appeared. Original and translated works are found among them. Generally, the interest in the Tatar reality was enhanced and this is reflected in the art of writing of that time. It is especially vividly expressed in odes, elegies, travels, and Batyrsha notes.

Batyrsha Bakhadirshakh ogly Galiev (1710-1762) was the anarch of the rebellion in 1754-1755. He was captured by the authorities and rotted away in the jails of Moscow and St. Petersburg. In jail, he wrote the book *Garyznama* and devoted it to the khan. In this publicistic work, the author explained the cause of the peasants' movement and showed the authorities' greed. Batyrsha notes are perceived as blaming Russia's colonial policy. Ismagil Bikmukhammed ogly's work is notable for its rich material about the trip to Central Asia, India, and Arabic countries and his amazing comments. The same can be said about Mukhammad Amin's travelogues. Their basic content is connected with his hajj from Kazan to Astrakhan, North Caucasus, Istanbul and his way back.

There was a score of poets in the 18th century: Gabdelmannan Muslim ogly (Mandan) Akhmadbik, Khusein bine Lokman, Rakhimkol Abubakr ogly, Nigmatulla Bashir ogly, and others. Gabdessalam (1700-after 1766) shone out among them. Originally, he lived outside Kazan. He studied in Tashkichu medrese and worked there. He moved to the Kargaly district of Orenburg region in 1746. There he built medreses, and taught pupils. Gabdessalam's "divine baits", written in the spirit of folk songs and baits, spread wide among people, and some of them even became folklore. They were characterized by emotional and delicate lyrism. A few of Gabdessalam's poems were translated into Russain by G.Derzhavin.

Among the works translated in the 18th century, the collection "*Madzhmugyl-khikayat*" is worth noticing. It was translated from Persian. Fantasy and reality are specific to this collection of 33 stories. The savvy and intellectual men are praised there. It is notable that the Persian collection, which served as a basis for "*Madzhmugyl-khikayat*" in Tatar, was liberally translated into French by the French scholar Peti de la Crua in 1710-1712. This book, called *1001 Days*, in its turn, was translated into many European languages as well as Russian, and provided material for numerous pieces of art. Among them is also the famous opera *Turandot* by the Italian composer G.Puccini.

It is convenient to divide the history of literature into periods because periods and epochs always interweave naturally. This happened during the period of Tatar literature called "the Middle Ages". The 18th and 19th centuries are connected with each other. The literary works of certain authors went through one period into another, among them Gabdrakhim Utyz Imyani (1754-1834) and Tadzhetdin Yalchegul (1763/1768-1838). Both these writers lived and worked in the second half of the 18th century and the first half of the 19th century. Consequently, their creative work is referred to two periods. Their books are of a transitional nature: having the features of both the Middle Ages and the literary works of the 19th century. This is not only because they were created at the same period of time, but because of their content. In the books by Utyz Imyani there are elements specific to realistic literature, which is mostly found in elegies devoted to his wife Khamida. Both authors approved of knowledge, education and morality.

Utyz Imyani was an encyclopedist. He was many things, and took an active part in social life. He wrote numerous rhymes and long poems in dif-

ferent genres. Tadzhetdin Yalchegul was famous for his book *Risalai Gaziza*. It was published many times, and was used as a textbook in schools and medreses.

* * *

The Turkic-Tatar art of writing in the Middle Ages covered a thousand years in time, and passed many different stages in its development. Its most successful time is the Golden Horde period.

The Turkic-Tatar art of writing in the Middle Ages is generally the literature in the spirit of Muslim religion. Ottoman classics had a great impact on its development. A lot of plots and storylines, characters, and literary events are originally found in Persian and Turkic literatures. Poetry played the main role in the Middle Ages' Turkic-Tatar art of writing. There was prose and also mixed works. The authors used arud poetic meter, and the most preferred genres were stories, tales, dastans, ghazals, ruba'is and works of complex composition. Arabic and Persian borrowings and ancient features dominated in the written language. Antithesis, hyperbole, litotes, academicism, intertextuality, and conventionality were often used in descriptions. It was common to use well-known plots, storylines and characters. Such themes as Allah and man, nature and a human being, morality, religion and Sufism were most popular. Knowledge and education, hard work and love were praised in many literary works. The issue of a perfect, educated and fair ruler was raised as well.

We have thrown light upon the sources, main stages, leading authors, and connections of the Turkic-Tatar literature in the Middle Ages. The main trends and poetic peculiarities of the literary process as well as the genres of that period have been identified. The Middle Ages' literature, covering the period of the 10th-18th centuries, is rich and diverse. Only certain important parts of the literary oeuvre have been explored in this article.

The art of writing in the Middle Ages is an important period of the long history of Tatar literature. Its achievements in the 19th century made it possible to create the great Tukay and Iskhaki at the beginning of the 20th century. The Tatar art of writing of the Middle Ages played an important role in the development of other world literatures.

References

1. *Minnegulov Kh.Yu.* Etapy razvitiya tyurko-tatarskoy, antichnoy i russkoy literatur. Kazan': Ikhlas, 2014. 288 s. (in Russian)
2. *Parker E.Kh.* Tysyacha let iz istorii tatar. Vtoroe izdanie, pererabotannoe. Kazan': Idel-Press, "Slovo", 2003. 288 s. (in Russian)
3. *Minnegulov Kh.Yu.* Tyurkskoe slovesnoe iskusstvo. Kazan', 2014. 62 s. (in Russian)
4. Boryngy törki häm tatar ädäbiyatynyŋ chyganaklary/ Töz.: Kh.Gosman. Kazan: Kazan dä ü lät unty, 1981. 246 b. (in Tatar)
5. Kälilä vä Dimnä / Töz.: Ž. Zäynullin. Kazan: Mägarif, 1996. 271 b. (in Tatar)
6. *Mökhämmäd'yar.* Nury sodur. Poemalar, shigyr'. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1997. 331 b. (in Tatar)
7. *Abilov Sh.Sh.* Gabdi// Tatar ädäbiyaty tarikhy: Alty tomda. T. 1: Urta gasyrlar dävere. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1984. 399-404 b. (in Tatar)

УРТА ГАСЫР ТӨРКИ-ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

Хатыйп Йосыф улы Миңнегулов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
tgilazov@bk.ru.

X-XVIII йөзләр төрки-татар әдәбияты, ягъни Урта гасырлар дәвере борынгы төрки сүз сәнгате һәм фольклоры нигезендә барлыкка килә. Аның үсешендә классик гарәп-фарсы, шулай ук уйгыр, госманлы, үзбәк һәм төрки телле башка әдәбиятлар зур роль уйный. Мәкаләдә Урта гасыр төрки-татар сүз сәнгатенең хронологик чикләре, аның төп этаплары (Урта гасыр татар әдәбиятының башлангыч һәм соңгы чорлары, Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы һ.б.) яктыртыла, күренекле язучыларның иҗатлары анализлана, шулай ук бу әдәби дәвернең төп тенденцияләре һәм поэтик үзенчәлекләре ачыклана.

Төп төшенчәләр: төрки-татар әдәбияты, халык авыз иҗаты, Урта гасыр, гарәп-фарсы классикасы, Шәрык, үсеш этаплары, әдәби бәйләнешләр, жанрлар.

Халыкның рухи мирасын әхлакый, дини, музыкаль, гыйльми, сынлы сәнгать, мифология һәм башка бик күп кыйммәтләр тәшкил итә. Болар арасында сүз сәнгате аеруча мөһим урынны били, чөнки әдәбият инсан, чынбарлык турында чагыштырмача тулы күзаллау тудыра, адәм баласын сурәтләү һәм тәрбияләү аның төп бурычларыннан санала.

Башка күп кенә кавемнәр кебек, үзенең күпгасырлык яшәеш дәверендә татар халкы да бай әдәби мирас тудырган. Аның аркылы без әби-бабаларыбызның тереклек тарихын, рухи халәтен, шатлык-кайгыларын, яшәү рәвешләрен шактый дәрәҗәдә күзаллыйбыз. Кол Гали һәм Сәйф Сараи, Мөхәммәдьяр һәм Утыз Имәни, Гаяз Исхакый һәм Габдулла Тукай әсәрләре, җыр-бәетләр, экият-дастаннар, мәкаль-әйтемнәр безгә гыйбрәт-сабак, тереклек тәҗрибәсе бирә, инсанны, дөньяны тирәнрәк һәм тулырак аңларга ярдәм итә.

Төрки-татар сүз сәнгатенең озын-озак тарихы бар. Аның язуга теркәлеп, хәзергәчә сакланып калган өлеше генә дә соңгы ике мең еллап вакытны үз эченә ала. Ә инде телдән-телгә сөйләнеп, төрле үзгәреш-эверелешләр кичереп яшәгән күп кенә фольклор әсәрләр үзләренең тамырлары, иҗат ителешләре белән безнең эрага кадәрге меңъеллыкларга барып тоташа. Аларның кайберләре хәтта борынгы Кытай, Һиндстан, Иран, грек, латин телләрендәге чыганакларда теркәлеп калган [1; 7: 162].

Мәгълүм ки, «төрки» этнонимы V гасырда гына кулланыла башлый. Ә «татар» атамасы Кытай чыганакларында яңа эрага кадәр үк очрый. Бу хакта инглиз галиме Эдуард Паркерның XIX гасыр азакларында нәшер ителгән китабында шактый тулы язылган [2: 9]. Скиф, сармат, һун атамалы кабилә-кавемнәр составында да безнең борынгы әби-бабаларыбызның булуы тарихтан билгеле. «Төрки» этнонимын йөртүчеләр этник яктан үзләре дә бер генә төрле булмый. Алар арасында уйгыр, хәзәр, болгар, карлук, угыз, кыпчак, кимәк, башкорт һәм кайбер башка атамалы кавемнәрнең тереклек кылуы мәгълүм. Күпчелеге күчмә тормыш шартларында яшәгән бу халыклар еш кына тереклек урыннарын алыштырганнар, үзара аралашканнар, керешкәннәр. Шуның нәтиҗәсе буларак, гомумтөрки кысаларында, чагыштырмача яңа этник берәмлекләр дә оешкан. Угыз кавемнәре, мәсәлән, төрекмән, әзербайҗан, төрек телләрен, халыкларын шәкелләштерүдә төп рольне уйнаган. Евразия татарлары болгар, хәзәр, кыпчак, татар компонентлары кушылудан формалаша. Төрки кавемнәрнең рухи язмышында, тарихи яшәешендә Төрки, Уйгыр, Карахани, Кимәк, Хәзәр, Сәлҗүк, Кыпчак, Алтын Урда, Чыгытай, Госманлы, Россия, Советлар Берлеге кебек мәмләкәт-империяләр дә тирән эз калдыра. Дәүләтчелек идеясе, мәмләкәт һәм гавам мөнәсәбәтләре сүз сәнгатендә дә күп гасырлар буе эшкәртелеп килә. Мифологик ышанулар элеккеге рухи тормышта гаять мөһим урынны алып тора.

Хәзерге фәндә төрки язма әдәбиятын VI-IX гасырларга мөнәсәбәтле рун истәлекләреннән башлап китү кабул ителгән. Дөрес, әле бу төр ядкәрләр саф әдәби әсәр түгел, алар тарихи, сәяси, дини һәм кайбер башка башлангычларның кушылмасы, синтезы рәвешендә. Шулай да, борынгы рун истәлекләрендә сүз сәнгатенә хас күренешләр һәм элементлар шактый күзәтелә. Арада хәтта шигъри юллар да очраштыргалый. Төрки әдәбият инде X-XI йөзләрдә, аеруча Караханилар дәүләтендә, ныклап үсеп китә. Моңа бу мәмләкәттәге икътисади-иҗтимагый шартлар, сәүдә-һөнәрчелекнең үсеше, шәһәр тормышы зур йогынты ясый. Мәхмүд Кашгарыйның «Диване лөгатет-төрк» исемле күләмле китабы (1072-1074) – борынгы төрки рухи тормышының фольклорын, язма әдәбиятын, мифологиясен, телен, фәнен үзенә туплаган гаҗәеп кыйммәтле хәзинә. Анда Идел-йортка, болгар-татарларга мөнәсәбәтле язмалар да бар. Шушы ук чорда Йосыф Баласагунлының атаклы «Котадгу белек» поэмасы (1069) иҗат ителә. Тирән мәгънәле, афористик яңгырашлы бу әсәр үз чорында да, үзеннән соңгы гасырларда да төрки дөньяның «шаһ китабы» вазифасын үти. Аның үзеннән соңгы әдәбиятка, шул исәптән татар сүз сәнгатенә дә йогынтысы гаять зур була.

Диннең рухи тормышта, әдәбиятта мөһим роль уйнавы күптәннән мәгълүм. Борынгырак чорларда безнең әби-бабаларыбыз төрле диннәр тотканнар. Әмма VII-VIII гасырлардан башлап алар арасында мөселман дине тарала башлый, һәм бераздан ул төрки дөньяда, шул исәптән Идел-йортта да төп дингә әверелә. Элеккеге рухи, әхлакый, инсани кыйммәтләр ислам дине белән яраклаштырыла. Коръән тәгълиматы төрки рухи тормышына, аеруча сүз сәнгатенә гарәп-фарсы мәдәни казанышларының ныклап керүенә юл ача. Төрки-татар әдәбиятының соңгы меңъеллык тарихы мөселман дине белән

турыдан-туры, табигый бәйләнешле. Күп кенә сюжет-мотивлар, образ-сурәтләр шигъри детальләр Коръәннән алып эшкәртелә. Изге китап юнәлеш, бәя-хөкем бирү вазифасын да үти. Йосыф Баласагунлыдан алып Тукайгача кадәр яшәгән күпчелек төрки әдипләре ислам дине рухында, мөселман тәгълиматы кысаларында иҗат итә.

«Котадгу белек» традицияләре алдагы гасырда Әхмәт Йүгнәки, Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакырганыйлар тарафыннан уңышлы дәвам иттерелә. Бу өч шагыйрьнең тәүгесендә дөньявилык, ә соңгы икесендә дини-суфыйчыл карашлар өстенлек итә. Һәм Әхмәд Ясәви (1166 елда вафат була), һәм Сөләйман Бакырганый (үлеме – 1186 елда) илаһи мәхәббәт хисләрен җырлыйлар; матди байлыкка, хакимияткә кызыкмау, күңелне пакьләү, Коръәнгә тугрылык саклап яшәү – алар иҗатындагы төп мотивлар. Бу авторларның әсәрләре өчен шигъри камиллек, музыкаль яңгыраш хас. Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакырганый иҗатлары күп гасырлар буе төрки-татар укучысын рухи яктан туендырып, азыкландырып тора, Хисам Кятиб, Колшәриф, Мәүла Колый, Мәҗит Гафури, Габдулла Тукай һәм башка бик күп әдипләребезгә зур йогынты ясый.

Әдәби барыш, кагыйдә буларак, чагыштырмача дәвамлы, бердәм процесс. Әмма иҗтимагый-социаль шартларга, эчке һәм тышкы факторларга нисбәтән, ул билгеле бер сыйфади үзгәрешләр, үсеш баскычлары кичерә. «Котадгу белек» төрки әдәбияты тарихында яңа бер этапны – Урта гасыр дип йөртелгән дәверне башлап җибәрә. Кайвакыт аның тәүге 100-150 еллык чорын Урта гасырның беренче баскычы («раннее Средневековье») дип тә атыйлар [3: 12, 23]. Ә инде XIII йөздә, төгәлрәге Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәреннән, төрки-татар сүз сәнгатенең чын мәгънәсендәге Урта гасыр чоры башлана. Моңа кадәрге әдәбиятны, гадәттә, төрки кавемнәрнең уртак мирасы дип йөртү кабул ителгән. Ул соңрак үсеп китәчәк милли төрки әдәбиятларның нигезен, төп чыганагын тәшкил итә. Әмма билгеле бер этник, төбәк аерымлыклары инде XII-XIII йөзләргә кадәр үк тә күзәтелә. Мәсәлән, «Котадгу белек»тә уйгыр кавеменең, Караханилар мәмләкәтенең йогынтысы сизелә. Ә инде Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакырганый шигырьләрендә Урта Азия төркиләренең теле, яшәү рәвеше, табигате, мифологиясе билгеле бер эз калдыра. Кызганыч ки, борынгы хәзәр, бәҗәнәк, кимәк кавемнәренә мөнәсәбәтле язма әдәби истәлекләр сакланмаган. Бәлкем, аларда бу кабиләләрнең аерым сыйфатлары да гәүдәләнеш тапкан булгандыр?!

XII-XIII йөзләрдә төрки дөньяның Урта Азия, Идел-йорт, Кавказ арты, Себер-Алтай төбәкләрендә билгеле бер этник, иҗтимагый-мәдәни үзенчәлекләр ныграк оеша башлый. Карахани, Сәлҗүк, Болгар, Кимәк-кыпчак дәүләти берләшмәләр бу процесска уңай йогынты ясый.

Мәгълүм ки, Чыңгыз хан һәм аның варислары тарафыннан Евразиядә үткәрелгән масштаблы сәясәт аеруча төрки дөньяда тирән үзгәрешләр китереп чыгара. Җучи, Чыгытай улуслары төзелү, Госманлы мәмләкәте оешу, Тимериләр дәүләте барлыкка килү этник, иҗтимагый, мәдәни барышка да шактый гына эзен сала. Кече Азиядә Шәйяд Хәмзә (XIII йөзнең икенче яртысы), Йунус Әмрә (1250-1321), Солтан Вәләд (1226-1326), Гашыйк Паша (1271-1332) иҗатларында әкренләп төрек-госманлы сүз сәнгате оеша башлый. Алга таба бу традиция Әхмәди (1329-1413), Шәйхи (1371-1431), Мөхәммәд Чәләби (1358-1451) һәм башка авторлар тарафыннан дәвам иттерелә.

Дөрбәк һәм Хәйдәр Харәзми (XIV йөзнең икенче яртысы – XV гасыр башы), Лотфый (1366-1465), аеруча Нәваи (1441-1501) тырышлыгы нәтиҗәсендә, Урта Азиядә төрки-үзбәк әдәбияты шәкелләшә һәм ныклап үсеп китә. Төрки-әзербайҗан сүз сәнгате үзенең оешып китүендә шактый дәрәҗәдә Нәсими (1369-1417), Физули (1494-1556) эшчәнлекләренә бурычлы.

Әмма төрки кавемнәр, аларның әдәбиятлары билгеле бер дәрәҗәдә этник шәкелләшү, оешу юнәлешен алгач та, үзара керешүләр, гомуми уртаклыклар дәвам итә. Мәсәлән, Алтын Урда җирлегендә яшәгән һәм иҗат иткән Рабгузый, Харәзми, Әхмәд Үргәнчи әсәрләре һәм үзбәк, һәм татар әдәбияты кысаларында карала. Этник чыгышы ягыннан Әстерхан татарлары («нугайлары») белән бәйләнешле мәшһүр Суфый Аллаяр (1616-1713) Урта Азия һәм Идел-йорт төркиләренең уртак шагыйре хисаплана. Аның «Морадел-гарифин», «Сөбател-гаҗизин» поэмалары берничә буын татар зыялыларының өстәл китабы була, соңгысы Таҗеддин Ялчыголның «Рисаләи Газизә» әсәренең нигезенә салына.

* * *

Башка төрки әдәбиятлары кебек үк, татар сүз сәнгате дә борынгы төрки мирастан, рухи хәзинәдән үсеп чыга. Аның гомуми планда гына булса да шәкелләшә, оеша башлавы XII-XIII йөзләргә карый. Бу әдәбиятның тәүге вәкилләреннән берсе Идел-йортта яшәгән һәм иҗат иткән Дауд Сөләйман Саксини (XII гасыр) була. Әмма, үкенечкә, аның төрки телдә язылган әсәрләре сакланмаган диярлек. Бу авторның гарәп телендә иҗат ителгән, төрле сюжет-хикәятләрне үзенә туплаган җыентыгы да һаман гыйльми, гамәли кулланылыштан читтә кала килә.

Фәндә татар (болгар-татар) әдәбиятын Кол Галинең атаклы «Кыйссаи Йосыф» (1212-1233) әсәреннән башлап китү киң таралыш тапкан.

Борынгы һәм Урта гасыр әдәбиятларына, шул исәптән төрки-татар сүз сәнгатенә хас сыйфатларның берсе – әкият-легендаларга, моңа кадәр теге яки бу дәрәҗәдә эшкәртелгән билгеле сюжетларга нигезләнеп, әсәрләр иҗат итү. Биредә сюжет, образ яңалыгыннан бигрәк, аларның ничек, ни рәвешле эшкәртелүе, шәрехләнүе мөһим. «Кыйссаи Йосыф» китабы да – нәкъ әнә шул юнәлештә, элеккеге традицияләр рухында туган күренеш. Аның нигезенә борынгы мифологиядән, Тәүрат, Коръәннән, күп кенә гарәп-фарсы авторларының әсәрләреннән килә торган Йосыф сюжеты һәм образы салынган. Кол Гали үзенә кадәрге булган материалларны эшкәртеп, иҗат казанында кайнатып, оригиналь яңгырашлы әсәр тудырган. Шактый мавыктыргыч, тирән мәгънәле бу шигъри романда камил инсан, хөкемдар һәм халык, яшәүнең асыл максаты һәм бик күп төрле мөһим мәсьәләләр гәүдәләнеш тапкан. «Кыйссаи Йосыф» инде менә 8 гасыр буена халкыбыз белән бергә яши, тормыш дәреслеге вазифаларын үтәп килә. Аның тәүге басмасы 1839 елда Казанда дөнья күрә. Моннан соңгы вакытта «Кыйссаи Йосыф» 100 мәртәбәгә якын нәшер ителә. Аның башка әдәбиятларга, авторларга да тәэсир-йогынтысы зур була.

Алтын Урда чоры, ягъни XIII гасырның урталарыннан XV йөзнең урталарына кадәрге еллар – татар тарихының һәм Урта гасыр татар сүз сәнгатенең бик тә мөһим, бик тә үскән дәвере. Бу чорда халкыбыз, төрле этник төркемнәр кушылуыннан оешып, дөньяга татар исеме белән мәгълүм була. Җучи олысы – Урта гасыр Евразия тормышында гаять әһәмиятле роль уйнаган кодрәтле мәмләкәт. Ул икътисади, сәяси яктан гына түгел, гыйльми, мәгърифәти, мәдәни җәһәттән дә зур уңышларга ирешә. Шәһәр тормышы кайнап тора. Бик күп илләр һәм халыклар белән төрле багланышлар урнаша. Аеруча Мисыр белән элемтәләр көчле була, чөнки анда ике гасырдан артык Идел-йорттан чыккан мәмлүкләр идарә итә, төрки-татар теле киң кулланылышта йөри.

Алтын Урдага мөнәсәбәтле бай рухи, әдәби мирасның бик аз өлеше генә сакланып калган. Аерым ярлыклар, сүзлекләр, эпитафик истәлекләр, фәнни язмалар билгеле. Бу чор язма истәлекләреннән төп урынны әдәби әсәрләр алып тора. Алар кыйсса, хикәят, газәл, касыйдә, дастан, шигъри роман, робагый һәм кайбер башка жанрларда иҗат ителгән. Тезмә, чәчмә, катнаш әсәрләр бар.

Алтын Урда чоры һәм, гомумән, ислам чоры төрки-татар сүз сәнгатен тиешенчә аңлау, бәяләү өчен, бик тә мөһим бер күренешне искә алып китү зарури. Билгеле булганча, төрки-татар сүз сәнгате мең елдан артык яшәү дәверендә үз кысаларында гына яшәми, башка кавемнәрнең рухи байлыклары белән дә мөнәсәбәткә керә. Иң озын-озак багланышлар, әлбәттә, гарәп-фарсы дөньясы белән була. Мәгълүм ки, ислам дине кабул ителгәч, гарәпләр, бераздан фарсылар бик нык алга китәләр, аларның телләрендә искиткеч бай әдәбият туа. Шунысы мөһим: гарәп, фарсы авторлары, бер яктан, үзләренең борынгы мәдәниятләренә таянсалар, икенче яктан, антик Греция, Рим казанышларын, Һиндстанның рухи кыйммәтләрен мул һәм иҗади үзләштерәләр.

Дини уртаклык, үзара аралашулар, телләрне белү нәтиҗәсендә, безнең әби-бабаларыбыз гарәп-фарсы рухи казанышларыннан хәбәрдар булалар. Шәрык классик әдәбияты Идел-йортта киң таралыш таба: оригиналда укыла, төрле тәрҗемә-шәрехләр эшләнә, төрки-татар сүз сәнгате үсешенә зур йогынты ясый. Бу Алтын Урда чоры әдәбиятында ачык күренә. Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия» (1310), Мәхмүд Болгариның «Нәһҗел-фәрадис» (1358) китапларында гарәп, фарсы телләрендәге материаллар, сюжетлар һәм образлар мул файдаланылган. Котбның «Хөсрәү вә Ширин» романы (1342) Низаминың фарсы телендәге әсәре нигезендә иҗат ителә. Сәйф Сараиның «Гөлестан бит-төрки»е (1391) Сәгъдинең «Гөлестан»ына барып тоташа. Шунысы әһәмиятле: төрки-татар авторлары оригиналга иҗади якын киләләр: өстәмә-төзәтмәләр кертәләр, үз укучыларының ихтыяҗларына

аваздаш эш итәләр. Котб, Сәйф Сараи әсәрләре фәндә мөстәкыйль идея-эстетик кыйммәткә ия ядкәрләр буларак карала.

Алтын Урда чоры төрки-татар әдәбиятына идея-тематик байлык, сәнгати камиллек хас. Авторлар кеше тормышының, чынбарлыкның күп төрле мәсьәләләрен гәүдәләндерәләр. Котб, мәсәлән, мәхәббәт темасы аркылы иҗтимагый-социаль проблемаларны яктырта. Аның фикеренчә, олы мәхәббәт хисләренә ия булган хөкемдар гына үзенең җитәкчелек вазифаларын тиешле югарылыкта башкара ала. Роман каһарманнарыннан берсе булган Фәрһад үзенең ташчылык хезмәтеннән тәм һәм ямь таба. «Хөсрәү вә Ширин» әсәре өчен билгеле бер синкретизм да хас. Анда галәм төзелеше, яшәешкә хас диалектик хәрәкәт, җәмгыять хакында кызыклы фикер-күзәтүләр бар. Харәзми иҗатында мәхәббәтнең иң бөек, олы хис булуы җырлана. Лирик герой үз яшәешенең асыл максатын, мәгънәсен мәхәббәттә күрә. Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» дастанында (1369) тормыш, яшәеш хакында тирән фәлсәфи күзәтүләр ясала. Бу дөньяда «бер мең», тәмугта «дүрт мең» ел булган Җөмҗөмә язмышы аркылы [4: 168] автор яшәүнең мәгънәсе байлык-тәхеттә түгел, ә гаделлектә, иманда икәнлеген ассызыклый. Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» дастаны композицион-структур яктан Рим шагыйре Вергилийның (Яңа эрага кадәр 70 еллар – безнең эраның 19 елы) «Энеида»сын, Ф.Гаттарның (1119-1223) «Җөмҗөмәнамә»сен, итальян әдибе Данте Алигьериның (1265-1321) «Илаһи комедия»сен искә төшерә. Аларның һәрберсе теге һәм бу дөнья күренешләрен үреп сурәтләүгә, төп геройның җир астына (тәмугка...) сәяхәт кылуына нигезләнгән. Әдәби вакыт һәм урынның, ягъни хронотопның шартлы рәвештә, масштаблы бирелүе авторларга үзләре әйтергә теләгән фикерне үтемле итеп җиткерүгә ярдәм иткән.

Алтын Урда әдәбиятында билгеле бер күләмдә тормыш-чынбарлыкка якынаю, андагы вакыйга-хәлләр белән турыдан-туры кызыксыну да күзәтелә. Котб һәм Харәзми әсәрләрендә Алтын Урда хөкемдарлары Тенибәк һәм Мөхәммәд Хуҗа бәк образлары гәүдәләндерелә. Сәйф Сараиның «Сөһәйл вә Гөлдерсен» дастанында (1394) егет белән кызның һәлакәте Аксак Тимер сәясәтенең аянычлы нәтиҗәсе рәвешендә кабул ителә.

Ике гасыр яшәгәннән соң Алтын Урда дәүләте эчке һәм тышкы каршылыклар нәтиҗәсендә төрле ханлыкларга таркала. Аның нигезендә Кырым, Казан, Әстерхан, Олы Урда, Нугай, Себер мәмләкәтләре барлыкка килә. XV гасыр урталарында Касыйм ханлыгы да оеша. Бу дәүләтләр икътисади, иҗтимагый, сәяси, мәдәни яктан Алтын Урда традицияләрен дәвам итәләр. Алардагы халыкның төп өлешен безнең әби-бабаларыбыз тәшкил итә. Шуңа мөнәсәбәттә бу дәүләтләрне еш кына татар ханлыклары дип йөртәләр. Татар теле аларда төп аралашу һәм язма тел вазифасын үти. Гарәп, фарсы һәм башка төрки телләр дә зыялылар, дәүләт түрәләре тарафыннан кулланыла.

Алтын Урда чоры кебек, Казан ханлыгы дәверенең дә тик бер өлеш язма истәлекләре генә безгә килеп ирешкән. Алар арасында Ибраһим һәм Сәхибгәрәй хан ярлыклары, Мөхәммәд Әмин ханның Польша короле Александрга хат-бетеге, Коръән тәфсире, каберташ язмалары, әдәби әсәрләр һ.б.лар бар. Шушы чорда татар теленә атаклы «Кәлилә вә Димнә» җыентыгы тәрҗемә ителә [5][1]. Әтнәш Хафиз 1554 елда «Сиражел-колуб» әсәрен төгәлли. Дини-әхлакый рухтагы бу китап иман ныклыгын, вөҗдан сафлыгын саклауга юнәлтелгән. Атаклы «Идегәй» дастаны да татар ханлыклары төзелү чорында оеша башлый. Казан ханлыгы дәверендә татар әдәбияты, гәрчә Алтын Урда чорындагы кебек үк булмаса да, билгеле бер үсешкә ирешә. Төрле төрләрдә һәм жанрларда әсәрләр иҗат ителә. Нигездә, традицион темалар эшкәртелә. Тормыш юлы Идел-йорт, Кырым, Кече Азия белән бәйләнешле Өмми Кәмал[2] иҗаты тулысы белән суфыйчылык рухы белән сугарылган. Аның фикеренчә, һәр туган нәрсә үлемгә хөкем ителгән. Бар да вакытлы, фани; адәм баласына гомер үзен теге дөньяга әзерләү өчен бирелгән. «Үлмәстән борын үлеп куй» – бу яшәешнең төп принцибы. Өмми Кәмал иҗатында, нәкъ Ясәвидәге кебек, илаһи мәхәббәт хисләре җырлана. Аның әсәрләре халыкта киң таралыш таба, әдәбиятка билгеле бер йогынты ясый.

Колшәриф – рухани, җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе генә түгел, Казан ханлыгының күренекле шагыйре дә. Аның дини-суфыйчыл

[1] Шунысын да искәртик: бу атаклы китап күп гасырлар буе укучыларыбызның рухи ихтыяҗларын канәгатьләндереп килә. С.Сараи, Мөхәммәдьяр, К.Насыйри, Г.Тукай, М.Гафури һәм кайбер башка авторлар өчен яңа әсәрләр иҗат итүдә материал, сюжет чыганагы булып хезмәт итә.

[2] Исмәгыйль. 1475 елда вафат була.

рухлы сәнгати камил шигырьләре болай да, «Бакырган китабы» дип исемләнгән җыентык аша да укучыларга яхшы мәгълүм. Бу зат илнең иминлеген саклауга зур өлеш кертә, ахыр чиктә үз Ватаны – Казан мәмләкәте белән бер үк вакытта һәлак тә була. Шәрифинең[3] «Зафәрнамәи вилаяти Казан» исемле әдәби-тарихи характердагы язмасы (1550) Казан мәмләкәте, аның бәйсезлек өчен көрәше хакында бай мәгълүмат бирә. Әсәр Явыз Иван баскынчыларына каршы нәфрәт рухы белән сугарылган. Бу язмада Казан шәһәре турында тирән мәгънәле шигъри юллар да урнаштырылган.

Мөхәммәдьяр Мәхмүд Хаҗи углы (1497-1549) – Казан ханлыгы чорының иң күренекле шагыйре. Аның ике поэмасы («Төхфәи мәрдан», 1539; «Нуры содур», 1542) һәм «Нәсыйхәт» исемле символик эчтәлекле шигыре билгеле [6]. Алар әхлакый-иҗтимагый характерда. Поэмалары тартмалы композицион жанрда, ягъни чагыштырмача мөстәкыйль хикәят-сюжетлар, композицион берәмлекләр тупланмасыннан гыйбарәт. Автор шигъри юллар ярдәмендә инсаннарны пакьләргә, гөнаһларыннан арындырырга, җәмгыятьтә чын инсани мөнәсәбәтләр корырга омтыла. Урта гасырның күп кенә башка әдипләре кебек, Мөхәммәдьяр да шигъри сүзнең көч-кодрәтенә ышана, аңа зур өметләр баглый. Аның фикеренчә, тел – «тылсым ачкычы», адәмнең бөтен гамәле телгә, сүзгә бәйле [6: 205-206]. «Сүзләмәкдә сән йөземне ак кыл, Сүзләремне ил күңлигә йомшак кыл» [6: 41] – бу юллар шагыйрь иҗатының кыйбласы, асыл максаты.

Совет чорында Идел буе һәм Кырым татарлары, аларның әдәбияты ничектер, ясалма рәвештә еш кына аерым каралды. Ә бит бу кавемнәр бер-берсе белән бик тә тыгыз бәйләнешле. Алтын Урда чорында алар бер үк дәүләт составында яшиләр, телләре, килеп чыгышлары, сүз сәнгатьләре уртак. Мондый гомумилек татар ханлыклары чорында да дәвам итә. Әмма XVI йөздән, аеруча Казан, Әстерхан ханлыклары бетерелгәч, Кырым мәмләкәтенә Госманлы дәүләтенең йогынтысы көчәя. Бу аның теленә, сәнгатенә, гореф-гадәтләренә билгеле бер эз сала. Шуңа да карамастан, Идел-йорт һәм Кырымда яшәүчеләр олуг татар дөньясының вәкилләре булып кала киләләр.

Мәгълүм ки, Кырым ханлыгы, башка татар мәмләкәтләре бетерелгәч тә, ике гасырдан артык, ягъни 1783 елга кадәр яшәвен дәвам итә. Анда гомумтатар мәдәниятенең күп кенә традицияләре дәвам иттерелә. Шактый гына әдәби әсәрләр языла [1: 42-45]. Әмма, кызганыч ки, алар безнең әдәбият тарихы китапларында, дәреслек-антологияләрдә чагылыш тапмаган диярлек. Бары талантлы шагыйрь Гашыйк Гомәр (1621-1707) хакында гына азмы-күпме мәгълүматлар китерелә [1: 194-198]. Ул, бер яктан, элеккеге төрки-татар әдәби традицияләрен уңышлы дәвам иттерсә, икенче яктан, Шәрык, аеруча госманлы сүз сәнгате казанышларын иҗади файдалана.

* * *

XVII-XVIII йөзләр – Урта гасыр татар әдәбиятының соңгы чоры («Позднее Средневековье»). Ул халкыбыз тарихының бик тә фаҗигале, авыр һәм катлаулы дәвере. Күп гасырлар буе дәүләт тоткан татарлар Идел-йортта, үз мәмләкәтләрен югалтып, колониаль изелүгә дучар ителәләр. Халыкның күбесе кырыла, башка җирләргә, илләргә күчеп, качып китәргә мәҗбүр була. Матди һәм мәдәни байлыкларның зур өлеше юк ителә, илбасарлар тарафыннан үзләштерелә. Көчләп чукындыру, урыслаштыру Россия империясенең күпгасырлык рәсми сәясәтенә әверелә. Милли, социаль һәм колониаль изелүгә каршы татарлар күп мәртәбәләр көрәшкә күтәрелә. Әмма аларның һәммәсе рәхимсез рәвештә бастырыла. Әмма нинди генә зур кыенлыклар, фаҗига-афәтләр булуга да карамастан, татарлар китаптан аерылмый, яшь буынны белемле итәргә тырыша. Халыкта элек иҗат ителгән Кол Гали, Рабгузый, Мәхмүд Болгари, Мөхәммәдьяр әсәрләре, гарәп, фарсы, төрки дөньясыннан кергән китаплар укылуын дәвам итә. Колониаль изелүнең тәүге дистә елларында, тиешле шартлар булмау аркасында, яңа әдәби әсәрләр иҗат ителми диярлек. Фаҗигале хәлләр уңае белән аерым бәетләр туа. XVII гасырда инде әдәбиятта азмы-күпме аерым ядкәрләр күренә башлый. Алар арасында һәм оригиналь, һәм тәрҗемә әсәрләр бар.

Кадыйр Галибәкнең «Җәмигъ эт-тәварих» (1602), билгесез авторның «Дәфтәре Чыңгызнамә» (1679-1685), Хисамеддин Мөслиминең «Тәварихе Болгария» кебек язмаларын ярымтарихи, ярымәдәби ядкәрләр исемлегенә кертеп йөртәләр. Аларда, аерым тарихи вакыйгалар, факт-мәгълүматлар белән бергә, легенда-риваятьләр, әкияти материаллар да урын алган. Бу әсәрләр өчен билгеле бер

[3] Шәриф Хаҗитархани. Аны кайберәүләр Колшәриф белән дә тиңлиләр.

дәрәҗәдә интертекстуальлек, эклектизм, синкретизм да хас.

Шигърияттә XVII йөзнең икенче яртысында Мәүла Колый мөһим урынны били. Ул, Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакырганый традицияләрен дәвам итеп, нигездә, хикмәт жанрында яза. Аның хикмәтләре өчен афористик яңгыраш, тормышчанлык хас. Еш кына Мәүла Колыйны суфый шагыйрь дип йөртәләр. Чыннан да, ул илаһи гыйшык турында яза, суфый булырга омтылышын да искәртә. Әмма аның суфыйлыгы камил инсан, идеал кеше төшенчәсе белән керешеп китә. Автор җитештерүчән хезмәтне яклый, гаилә коруны, бала тәрбияләүне, гыйлем туплауны һәркемнең зарури эше дип саный. Мәүла Колый фикеренчә, игенчелек иң «гали» (бөек, олы) эш. Шагыйрь үз укучыларын иген игәргә чакыра. Аның карашынча, игенчелек белән шөгыльләнгән кешенең урыны – җәннәттә. Урта гасырның башка әдипләре кебек, Мәүла Колый да белем-мәгърифәтне зурлый, наданлыкны, антитеза алымы белән, кискен тәнкыйтьли. Аның традицияләрен XVII-XVIII гасырлар аралыгында иҗат иткән Габди дәвам иттерә. Ул үзенең шигырьләренә сөйләм элементларын, аваз ияртемнәрен, төрле кабатлауларны уңышлы гына кертеп җибәрә. Мәсәлән,

Атаң берлә анаңа хезмәт иткел күп-күп,
Иртә торгыл, һәр көндә аякларын үп-үп.
Һәр ни әйтсә, анларның сүзләрен күп йөп-йөп.
Сабыр кыйлгыл, һәр нәчә кыйнасалар «дөп-дөп» [7: 403].

XVIII йөз татар әдәбиятында билгеле бер җанлану, үсеш күзәтелә. Авторларның, иҗат ителгән әсәрләрнең саны да арта, кулланылган жанрлар да күбәя, төрләнә. Оригиналь әсәрләр белән бергә, тәрҗемәләр дә күзгә ташлана. Гомумән, бу чор сүз сәнгатендә шул чор татар чынбарлыгына игътибар көчәя. Бу аеруча мәдхия-мәрсияләрдә, сәяхәтнамәләрдә, Батырша язмаларында күзгә ташлана.

Батырша Баһадиршах углы Галиев (1710-1762) – 1754-1755 елгы татар-башкорт кузгалышының җитәкчесе. Ул патша хакимияте тарафыннан кулга алына. Мәскәү, Санкт-Петербург зинданнарында газап чигә. Төрмәдә вакытта ул патша исеменә «Гарызнамә» яза. Публицистик рухлы бу ядкәрдә автор крестьян хәрәкәтенең сәбәпләрен, түрәләрнең комсызлыгын яктырта. Батырша язмасы Россиянең колониаль сәясәтен гаепләү акты буларак та кабул ителә. Исмәгыйль Бикмөхәммәд углының Урта Азиягә, Һиндстанга, Гарәбстанга сәфәрен чагылдырган язмасы фактик материалга байлыгы, кызыклы күзәтүләре белән аерылып тора. Шушындый ук сыйфатлар Мөхәммәд Әмин сәяхәтнамәсе өчен дә хас. Аның төп эчтәлеген Казаннан Әстерхан, Төньяк Кавказ, Истанбул аша хаҗга бару һәм кайтуны сурәтләү тәшкил итә.

XVIII йөздә дистәләгән шагыйрьнең иҗат итүе мәгълүм: Габделмәннан Мөслим углы (Мәндан) Әхмәдбик, Хөсәен бине Локман, Рәхимкол Әбүбәкер углы, Нигъмәтулла Бәшир углы һ.б. Болар арасында аеруча Габдессәлам (1700-1766 дан соң) аерылып тора. Чыгышы белән ул Казан артыннан, Ташкичү мәдрәсәсендә укый, эшли. 1746 елда Оренбург Каргалысына күчеп китә. Биредә мәчет-мәдрәсәләр салдыра, шәкертләр тәрбияли. Габдессәламнең халык җырлары, бәетләре рухында язылган «илаһи бәетләре» халыкта бик киң тарала, хәтта кайберләре фольклорлашып та китә. Алар өчен эмоциональлек, нечкә лиризм хас. Габдессәламнең аерым шигырьләрен үз вакытында Г.Державин урыс теленә дә тәрҗемә итә.

XVIII йөздә татар теленә тәрҗемә ителгән әсәрләрдән «Мәҗмугыл-хикаят» җыентыгы игътибарга лаек. Ул фарсычадан күчерелгән. 33 хикәятне туплаган бу җыентык өчен маҗаралылык, дөньявилык хас. Анда тапкырлык, зиһенлелек хуплана. Шунысы кызыклы: татарча «Мәҗмугыл-хикаят»кә нигез булган фарсыча җыентык 1710-1712 елларда Пети де ля Круа дигән француз әдибе тарафыннан французчага шактый ирекле тәрҗемә ителә. «1001 көн» исемен алган бу китап үз чиратында күп кенә Европа телләренә, шул исәптән русчага да күчерелә, йөзәрләгән сәнгать әсәрләрен иҗат итүдә материал рәвешендә файдаланыла. Алар арасында итальян композиторы Д.Пуччининың атаклы «Турандот» операсы да бар.

Әдәбият тарихының чорларга бүленеше – чагыштырмача шартлы күренеш, чөнки чор, дәверләр еш кына үзара табигый керешеп китә. Татар әдәбиятының «урта гасыр» дип йөртелгән өлешендә дә бу еш күзәтелә. XVIII йөз белән XIX гасыр бер-берсе белән тыгыз бәйләнешле. Аерым әдипләрнең иҗаты бер чордан икенчесенә күчеп китә. Бу Габдерәхим Утыз Имәни (1754-1834) һәм Таҗеддин Ялчыгол (1763/1768-1838) мисалында аеруча ачык күренә. Бу әдипләрнең һәр икесе дә XVIII

йөзнең икенче, XIX гасырның беренче яртысында яшәгәннәр һәм иҗат иткәннәр. Шуңа мөнәсәбәттә аларны һәр ике чорда да өйрәнү күзәтелә. Аларның әсәрләре вакыт ягыннан гына түгел, эчтәлек, сыйфат ноктасыннан да Урта гасырдан XIX йөз мәгърифәтчелек әдәбиятына күчеш характерында. Утыз Имәни әсәрләрендә, бигрәк тә аның хатыны Хәмидәгә багышлап язган мәрсияләрендә реалистик әдәбиятка хас элементлар, детальләр күзгә ташлана. Һәр ике автор да белем-мәгърифәтне, гамәл кылуны зурлый, әхлаклылыкны яклый.

Утыз Имәни – энциклопедик эшчәнлеккә ия зат. Ул төрле тармакларда хезмәт куйган, иҗтимагый тормышта актив катнашкан. Аның төрле жанрларда иҗат ителгән күп санлы шигъри әсәрләре, шул исәптән күләмле поэмалары бар. Таҗеддин Ялчыгол барыннан да элек үзенең «Рисаләи Газизә» әсәре белән мәшһүр. Ул күп мәртәбәләр басылган, мәктәп-мәдрәсәләрдә әсбап рәвешендә кулланылган.

* * *

Мең еллап вакытны үз эченә алган Урта гасыр төрки-татар сүз сәнгате гомумтөрки карынында туып, үз үсешендә төрле баскычларны, этапларны үткән. Аның иң күтәрелгән дәвере – Алтын Урда чоры.

Урта гасыр төрки-татар сүз сәнгате – нигездә, мөселман дине рухы белән сугарылган әдәбият. Ул Шәрык классикасының көчле тәэсирендә яши һәм үсә. Шактый гына сюжет-мотивлар, сурәтләр, әдәби күренешләр генетик яктан гарәп, фарсы, төрки әдәбиятларга барып тоташа. Урта гасыр төрки-татар сүз сәнгатендә шигърият өстенлек итә. Чәчмә, катнаш әсәрләр дә шактый урынны били. Авторлар гаруз шигырь төзелешенә, хикәят, дастан, кыйсса, газәл, робагый, тартмалы композиция кебек жанрларга ныграк игътибар итәләр. Язма телдә гарәп, фарсы алынмалары, борынгы формалар шактый зур урынны били. Сурәтләүдә антитеза, гадәттән тыш арттыру яисә киметү, традиционлык, интертекстуальлек, шартлылык еш кулланыла. Билгеле сюжет-мотивларны, образларны файдаланып, әсәрләр язу киң таралыш таба. Алла һәм кеше, табигать һәм инсан мөнәсәбәтләрен яктырту, әхлакый, дини-суфыйчылык тематикаларын эшкәртү үзәктә. Күпчелек әсәрләрдә белем-мәгърифәт, хезмәт-һөнәр, мәхәббәт мактала. Камил инсан, мәгърифәтле, гадел хөкемдар проблемасы да эшкәртелә.

Без Урта гасыр төрки-татар әдәбиятының чыганакларына, төп баскычларына, әйдәп баручы авторларына, үзара бәйләнешларына тукталдык. Бу чор әдәби процессының төп тенденцияләре, аерым поэтик хосусиятләре ачыкланды. Жанрлар хакында да сүз булды. X-XVIII йөзләрне үз эченә алган Урта гасыр әдәбияты гаять бай, күп төрле. Бу язмада исә аның кайбер мөһим яклары, күренешләре генә телгә алынды.

Урта гасыр сүз сәнгате – озын-озак тарихлы татар әдәбиятының бик тә әһәмиятле бер дәвере. Аның казанышлары, XIX йөздә тагын да баетылып, үстерелеп, XX гасыр башында бөек Г.Тукайлар, Г.Исхакыйлар җитлегүгә зур йогынты ясады. Урта гасыр татар сүз сәнгате башка әдәбиятлар үсешендә дә билгеле бер роль уйнады.

Әдәбият

1. *Миннегулов Х.Ю.* Этапы развития тюрко-татарской, античной и русской литератур. Казань: Ихлас, 2014. 288 с.
2. *Паркер Э.Х.* Тысяча лет из истории татар. Второе издание, переработанное. Казань: Идел-Пресс, «Слово», 2003. 288 с.
3. *Миннегулов Х.Ю.* Тюркское словесное искусство. Казань, 2014. 62 с.
4. Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары / Төз.: Х.Госман. Казан: Казан дәүләт ун-ты, 1981. 246 б.
5. Кәлилә вә Димнә / Төз.: Җ.Зәйнуллин. Казан: Мәгариф, 1996. 271 б.
6. *Мөхәммәдьяр.* Нуры содур. Поэмалар, шигырь. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 331 б.
7. *Абилов Ш.Ш.* Габди // Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т. 1: Урта гасырлар дәвере. Казан: Татар. кит.нәшр.,1984. Б.399-404.

ТЮРКО-ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Хатип Юсупович Миннегулов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г.Казань, ул.Кремлевская, д.18,
tgilazov@bk.ru.

Тюрко-татарская литература X-XVIII столетий, то есть периода Средневековья, возникла на основе древнетюркского словесного искусства и фольклора. В ее развитии большую роль сыграли арабо-персидская классика, а также уйгурская, османская, узбекская и некоторые другие тюркоязычные литературы. В статье освещаются основные этапы в истории тюрко-татарского словесного искусства Средневековья (раннее и позднее Средневековье, болгарский, золотоордынский, Казанский и другие периоды), анализируется творчество ведущих писателей, выявляются основные тенденции литературы Средневековья и ее поэтические особенности.

Ключевые слова: тюрко-татарская литература, устное народное творчество тюркских народов эпохи Средневековья, арабо-персидская классика, Восток, этапы развития тюрко-татарской литературы, литературные связи, жанры.